

А. С. Субін-Кожевнікова, В. В. Смоляк
Вінницький національний технічний університет
кафедра містобудування та архітектури

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ М. ВІННИЦІ КІНЦЯ ХІХ ПОЧАТКУ – ХХ СТОЛІТЬ

© Субін-Кожевнікова А. С., Смоляк В. В., 2017

У статті досліджено особливості архітектури центральної частини м. Вінниці кінця ХІХ початку ХХ століть. Визначено специфіку розвитку стильових тенденцій та типології споруд. Запропоновано періодизацію розвитку архітектури, з урахуванням архітектурно-містобудівних та історико-культурних чинників.

Ключові слова: *періодизація, містобудівний розвиток, стилістичне вирішення, історизм, модерн, конструктивізм.*

Постановка проблеми

Останнім часом, в умовах активних містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень Вінниці, надзвичайно гостро постало питання дослідження, реставрації та реконструкції історичного центру з метою збереження культурної спадщини. Крім того ставлення до національного надбання сьогодні набуло важливого суспільно-політичного значення. Проте пріоритетні завдання в галузі охорони історичної міської забудови вимагають чіткого визначення факторів, що вплинули на її створення, правильного розуміння морфологічних особливостей та точної стильової ідентифікації будівель та споруд. Тому виникла потреба виявити та узагальнити стильові риси, визначити етапи розвитку архітектури зі зверненням уваги до кращих зразків зодчества м. Вінниці кінця ХІХ початку ХХ століття.

Мета статті

Встановити етапи розвитку архітектурно-містобудівної структури центральної частини м. Вінниці кінця ХІХ початку ХХ ст. Створити періодизацію, з урахуванням соціально-культурних та історичних факторів. Проаналізувати визначні архітектурні твори кінця ХІХ початку ХХ ст. з метою виявлення їх стилістичних особливостей і композиційних прийомів.

Аналіз публікацій та досліджень

Аналіз розвитку містобудування та архітектури Вінниці було проведено спираючись на низку опублікованих видань та статей таких науковців та дослідників, як Малаков Д. В. [3], Вечерський В. В. [12], Царенко С. Г. [6], Бируля О. [8], Денисова Л. М. [2], Єсюнін С. М. [9] та інші. Також були досліджені матеріали Вінницького обласного архіву. [11] Більшість робіт з історії архітектури міста кінця ХІХ початку ХХ століття присвячені лише окремим історичним періодам, окремим архітектурним стилям та майстрам архітектури.

Виклад основного матеріалу

Під впливом соціально-політичних та економічних подій останніх років, відбувається пробудження національної свідомості українців. Важливим для формування культурної самоідентичності є питання дослідження та збереження пам'яток містобудування та архітектури, в яких закарбовані важливі події історії та етапи самобутнього розвитку українського суспільства.

Стрімкий розвиток індустріального виробництва, скасування кріпацтва, соціальна перебудова й капіталістичний характер економіки України на зламі ХІХ – ХХ ст., значно вплинули на

архітектурне формотворення того часу [1]. Основні тенденції розвитку суспільства призвели також до зміни містобудівної концепції Вінниці. Провінційне містечко поступово перетворилось в потужний адміністративно-культурний центр Поділля, в архітектурі якого повною мірою відобразилися складнощі взаємодії стилів і містобудівних принципів: перехід від класицизму до еклектики та модерну; чітке розпланування нових вулиць міста та хаотичність історичної забудови. Попри недоліки містобудівної культури епохи, що довгий час зберігала риси пізнього середньовіччя, саме архітектура другої половини XIX початку XX ст. визначає сучасний вигляд історичного центру Вінниці [2]. Таким чином у розвитку міста загалом та його архітектури зокрема, можна виокремити три періоди: 1870-1900 рр., 1900-1920 рр., 1920-1930 рр.

Місто Вінниця у 1870-1900 рр. – затишне повітове містечко з м'яким кліматом та мальовничим ландшафтом, зручним сполученням та зростаючою економікою. Разом зі зміною соціально-економічного устрою, після будівництва у 1871 році поблизу міста залізниці Київ-Балта-Одеса, запровадження реформи місцевого управління та заснування Вінницької міської ради, почалися важливі містобудівні зміни. Розвиток фабрично-заводської промисловості, впорядкування міських вулиць та чітке формування поквартальної забудови району Замостя (відповідно до генерального плану 1839р.), поява нових будівельних матеріалів та технологій, поступово змінювали провінційне обличчя міста [3].

Перші кам'яні будівлі XIX ст. в стилі історизму, вигідно вирізнялись серед хаотичної забудови міста, яка складалася в основному із дерев'яно-валькових обмазаних глиною будиночків. В архітектурі надається перевага копіюванню (стилізації) та об'єднанню (еклектиці) архітектурних форм минулих епох, що відповідало художньо-стильовим тенденціям, які панували в східній Європі наприкінці XIX століття [1]. В результаті кожен з новозведених будинків мав свій індивідуальний характер, що призвело до відносної неоднорідності архітектурного середовища міста загалом.

Зовнішній вигляд Вінниці кінця XIX ст. сформували цегляні будинки з фасадними композиціями класицистичних та ренесансних форм, вздовж головної осі міста – вулиці Поштової (нині вул. Соборна). Яскравим прикладом застосування історичних стилів є житловий будинок з еркером (вул. Соборна, 37), що був збудований у 1890-х рр. Будинок невідомого авторства, двоповерховий з підвалом, потинькований. Кутове розташування підкреслено французьким еркером, що підтримується масивною колоною. Перший поверх фасаду має глибокі русти, другий поверх оздоблено деталями різних архітектурних напрямків: бароко (сандрики, прикрашені ліпниною та башточка зі шпилем) та неоренесансу (підвіконні парапети з ліпниною, візерунчасті карнизи). Сьогодні кімнати житлового будинку займають адміністративні приміщення [4].

Продовженням традицій ренесансу і бароко є стиль Боз-ар, який застосовується у вирішенні фасадів готелю «Франція», вул. Соборна, 34. Споруджений будинок у 1897 р. за проектом міського землеміра, інженера О. Волкова. Фасади мають витончене оздоблення з використанням барельєфів, фігурної скульптури, картушів, з чисельним ліпним декором у вигляді вертикальних гірлянд на фільонках, листвах та сандриках. В результаті реконструкції 2012-15 рр., головний фасад будівлі укріплено металевим каркасом та збережено. Будівлі повернене історичне призначення [4] (Рис. 1).

У стилістиці неоренесансу вирішено будинок К. Топачевського (1890-ті роки) по вул. Архітектора Артинова, 21. Будівля триповерхова (третьй поверх добудовано останньої чверті XX ст.), цегляна, потинькована. Автор проекту невідомий. Має симетричну просторово-планувальну структуру. Вхідна група будинку акцентована тамбуром з терасою. Стіни фасаду рустовано, в наличниках вікон першого та другого поверхів використані пілястри доричного та коринфського ордерів. Фасад у стилі неоренесанс прикрашають підвіконні та терасні парапети з балюстрадами, карниз з витонченими кронштейнами. Нині в будівлі розміщується Музична школа №1 [4].

Архітектурні елементи стилізації на тему романської та готичної архітектури проявилися у вирішенні фасадів будинку міського голови М. Оводова (1890-ті роки), вул. Магістратська, 64. Бічні ризаліти будівлі мають асиметричне готичне завершення: лівий із двома високими пінаклями, об'єднаними балюстрадою, що з трикутним фронтоном складають єдину площину, правий – у вигляді ступінчастого фронтону. Головний вхід з вулиці прикрашає арочний портик з балконом. В

результаті чисельних реконструкцій, архітектурна цілісність фасаду порушена. Нині приміщення будівлі займають магазини та приватні квартири [4].

Наслідування давньоруської та візантійської форми набули своє відображення в архітектурі будівлі реального училища (нині Вінницький торгово-економічний інститут по вул. Соборній, 87). Споруджена до 1888 р. за проектом архітектора М. Чекмарьова, коштом купця Ц. Вайнштейна. У 1889 р. з боку сучасної вул. Театральної до основного будинку училища зроблено прибудову за проектом архітектора В. Краузе. Двоповерхова цегляна будівля має три ризаліти, що завершуються шатровим покриттям. Центральний ризаліт має виступаючий об'єм головного вхідного тамбуру й оформлений по другому поверху портиком з двома колонами, підкресленими ентазисом та завершеними яйцеподібними капітелями. Кути ризалітів підкреслені рустами та лопатками. Вікна другого поверху мають напівциркульні аркові перемички. Планування приміщень коридорне. Класні кімнати світлі, просторі [5] (Рис. 2).

Рис. 1. Готель «Франція», вул. Соборна, 34. Фото автора 2016р.

Рис. 2. Вінницький торгово-економічний інститут, вул. Соборна, 87. Фото автора 2016р.

Наприкінці ХІХ ст., завдяки ряду чинників, розпочалися важливі перетворення міського середовища: запроваджено загальне планувальне поєднання частин міста та поступова заміна дерев'яних та валькових будинків кам'яними; які за короткий термін змінили обличчя міста.

На подальший архітектурно-містобудівний розвиток Вінниці у 1900 – 1920 рр. суттєво вплинула плідна діяльність міського голови М.В. Оводова (1899 – 1917 рр.) та першого міського архітектора Г.Г. Артинова (1900 – 1919 рр.). Відбуваються важливі зміни в інфраструктурі міста: споруджено залізні мости через протоки Бугу, що омивають острів Кемпу, водогін, електростанцію, прокладено трамвайну колію, впорядковано чимало вулиць міста. Розвиваються зони відпочинку (парки, бульвари) та спорту (ігрові майданчики, купальні) [2].

Нового вигляду надали місту великі будівлі державних та громадських закладів: Міської Думи (1911р.), Окружного суду (1912р.), Міського театру (1910р.), готелів, зокрема «Савой» (1913р.), учбових закладів, зокрема Жіночої гімназії (1901р.), Міської Гоголівської бібліотеки (1907р.), водонапірної вежі з першими спорудами вінницького водогону (1912р.) та інші [6].

Якщо говорити про стилістику, то варто згадати, що на зламі ХІХ – ХХ ст. закінчилася доба історизму й почалось формування нових напрямів, що відображали суспільно-економічні та технічні реалії тієї доби. Загалом в архітектурі простежуються два напрями: модерн, що з'явився в результаті пошуку нових форм виразності, та орієнтація на архітектурну спадщину. Взаємозв'язок між двома напрямками втілюється в модернізації класицистичних або ренесансних форм [1].

Прикладом модернізованої класики є будинок жіночої гімназії (нині школа-гімназія №2, вул. Соборна, 94). Двоповерхова споруда (1901 р.) авторства Г.Г. Артинова, мала класично-симетричну композицію. Разом з елементами класичного зодчества, застосовувались модерністичні елементи – велика трьохцентрова арка отвору центрального вікна та ліпні заклепки. Цим проектом Г.Г. Артинов розпочав вінницьку «срібну добу» [6].

Внаслідок модернізації деталей класицизму й античності, отримали нову художню виразність фасади будівлі Миської Думи (нині Вінницька торгово-промислова палата, вул. Соборна, 67) . Стіну головного фасаду першого поверху оформлено рустами, верхні два поверхи об'єднано приставним портиком великого ордеру з класичними тричетвертними колонами, що в цілому надає будинку монументальності. Центральну частину завершує стилізований фронтон-чоло, із явним впливом грецьких традицій. У декорі застосовано міську геральдику: герб міста в обрамленні ліпних гірлянд прикрашає перемички над вікнами першого поверху; збільшений герб та дати початку існування міської думи й будівництва (1870, 1911) над вікнами другого поверху [6] (Рис. 3).

Продовженням стилістичної ідеї модерну з елементами необароко є будівля готелю «Савой» (1913 р.), вул. Соборна, 48. Ймовірний автор проекту – архітектор Г.Г. Артинов. В оздобленні фасадів гармонійно поєдналися напівколони доричного ордеру з вишуканою ліпниною. Будівля готелю була окрасою міста, що підтверджує у своїх спогадах видатний український хоровий диригент, композитор, О. Кошиць: «...Я зупинився в готелі «Савой», поверх нижче Вільшанського. Цей готель вразив мене надзвичайно. Такого не можна було знайти навіть у Києві. Чудова нова будова, ліфт, прекрасні просторі кімнати з ваннами й стильовим умеблюванням, чудова тренована прислуга і прекрасний ресторан. А коли я вийшов на балкон з номера Вільшанського на п'ятому поверсі, то просто не міг очей одірвати від тої картини, яка розіслалась перед мною. Все місто наче на долоні. А кругом його ясний, світлий Буг в зелених берегах...» [7] (Рис. 4)

Рис. 3. Вінницька торгово-промислова палата, вул. Соборна, 67. Фото автора 2016р.

Рис. 4. Готель «Савой», вул. Соборна, 48. Фото автора 2016р.

Садиба капітана О. Четкова (1910 р.), вул. Пушкіна, 38 – один з найдовершеніших та найдорожчих будинків того часу у місті. Автор проекту модернової будівлі «віденської сецесії» – відомий архітектор В. П. Листовничий. Триповерхова з підвалом, потинькована. У оформленні фасадів домінують декоративні форми і деталі типові для модерну: великі арокні та круглі вікна, увінчані завитками та рослинним орнаментом; чисельні живописні рельєфи із зображенням великих квітів; витончений карниз із кронштейнами; металеві та бетонні огороження балконів. Нині в будівлі міститься департамент архітектури та містобудування Вінницької міської ради [3] (Рис. 5).

Яскравим зразком раціонального модерну у Вінниці є садиба Л. Длуголенського (1909р.), вул. Магістратська, 66. Будівля одноповерхова, з підвалом; в еркері-башті і центральному об'ємі – двоповерхова, цегляна, оштукатурена. По обидва боки від центральної вхідної групи, розташовані ризаліт і вузький еркер, що завершуються гранованими вежеподібними дахами. В оформленні

фасаду використовується художній метал та керамічна плитка з солярним орнаментом. Загалом композиція фасаду непересічна, адже створює особливе враження «будівлі-корабля» [4].

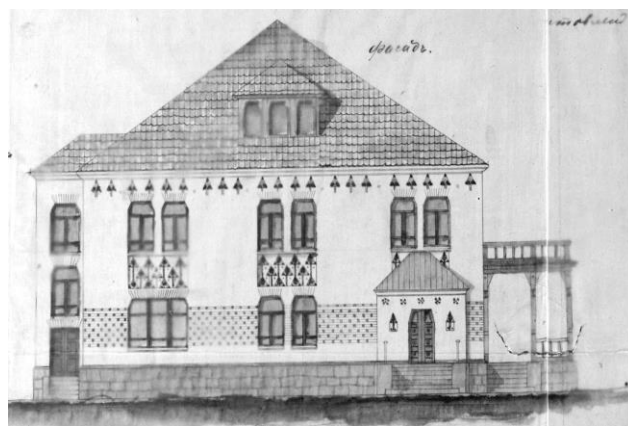
Архітектурне обличчя Вінниці початку ХХ століття сформували не лише тиньковані фасади, але й фасади у силікатній цеглі, яка була неймовірно популярна у Європі того періоду. Зазвичай у Вінниці силікатною цеглою, яку привозили з волинських цегельних заводів, облицьовувались лише головні фасади, оскільки вона була досить дорога [8]. Попри це, застосування облицювальної білої цегли суттєво позначилося на архітектурних рішеннях вінницьких будівель у стилістиці модерну.

Одним із будинків, оздоблених силікатною цеглою, є прибутковий будинок по вул. Соборній, 52. Новий архітектурний образ був створений завдяки використанню форм, що походили з класичних стильових прототипів. Проте пластика значно спрощена та модернізована: пласкі карнизи, ледве помітні пілястри, строгі віконні обрамлення на чолі будинку. Незважаючи на скупість прикрас головного фасаду, будівля виглядає вишукано завдяки цегляним арочним фронтонам, струнким вікнам та металевим парапетам химерної форми.

На початку ХХ століття значного розвитку в модерністичній архітектурі країн Східної Європи набув пошук національної своєрідності. УАМ (український архітектурний модерн) поєднував у собі народні традиції хатнього і церковного будівництва та досягнення української професійної архітектури. Єдиний відомий будинок у цьому стилі – садиба лікаря М. Стаховського, (1914-15 рр.), вул. Ф. Верещагіна, 6. Автор ескізу – один із найвідоміших сподвижників УАМу, В. Г. Кричевський, будівельний контроль вів архітектор Г. Г. Артинов. Після реконструкції, цілком втратив оздоблення фасадів, набувши спрощеного зовнішнього вигляду [4] (Рис. 6).

Рис. 5 Будівля Департаменту архітектури та містобудування Вінницької міської ради, вул. Пушкіна, 38. Фото автора 2016р.

Рис. 6. Проект садиби М. Стаховського (нині поліклініка УМВС), вул. Ф. Верещагіна, 6 [4].

Інтенсивний містобудівний розвиток Вінниці призвів до швидкого зростання кількості населення. Так, станом на 1913 р., чисельність містян уже складала 49260 чоловік (у 1897р. – 30560 чоловік). Зростає також загальна кількість будинків: в 1919 р. сягає більше 5 тис., з них 2370 – муровані [9]. Отже, для цього етапу було характерно досить сталий розвиток архітектурно-планувальної структури міста при деякому накопиченні хаотичних змін, пов'язаних в основному з еkleктичністю забудови та швидкою зміною стильових переваг в архітектурній діяльності.

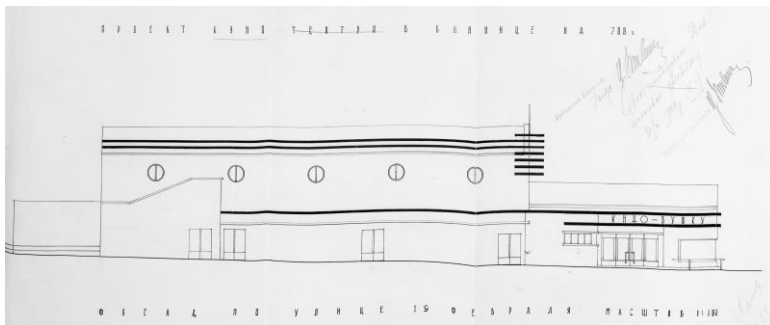
Новий етап розвитку міста розпочався зі встановленням радянської влади у червні 1920 р. Першочерговим завданням після революційних подій було відновлення промислових підприємств. Вже наступного року починають працювати взуттєва фабрика, чавуноливарний, цвяховий, олійний, цегельні заводи та інші підприємства [10]. Відбудова промислового господарства сприяла збільшенню населення міста, тому найгострішою проблемою того часу стало питання забезпечення робітників житлом та відновлення комунального господарства. Проте, за браком коштів, зрушення у будівельній галузі розпочалися лише з початком НЕПу: радянська влада дозволила приватне будівництво, щоб пом'якшити житлову кризу. У 1924 р. містяни отримали дозвіл будувати приватне

житло з угодою на 30-50 років, що негативно позначилося на містобудівній ситуації загалом [8]. Функціональне зонування стало, порівняно з попередньою добою, нераціональним, адже нова забудова мала низьку щільність.

Неспланована розбудова міста та постійна нестача житлових площ спонукали до створення будівельних кооперативів. Протягом 1927-1930 рр. кооперативами були зведені будинки № 14 та 19 по вул. 9 Січня (нині вул. Архітектора Артинова), будинки за адресою вул. Козицького, 18 та 42 (нині вул. Миколи Оводова), будинок на перехресті розі вулиць Котовського – 9 Січня (нині вул. Грушевського – Архітектора Артинова) та інші [8]. В архітектурі цих будівель відобразились риси нового стилю – конструктивізму. Авангардистський стиль, що з'явився внаслідок зміни соціальних умов, стрімкого розвитку технічного прогресу та творчих пошуків нових форм, якнайкраще відповідав ідеології початку ХХ століття.

Найбільшою житловою будівлею того часу був триповерховий будинок кооперативців на 56 квартир, зведений на розі вулиць Коцюбинського – Льва Толстого (нині вул. Владислава Городецького – Льва Толстого). Будівля Г-подібна у плані, не тинькована. Зовнішній вигляд відповідає функціональним вимогам, позбавлений прикрас, лише невеликі вікна прорізають пласке чоло будинку. Бетонні перемички підкреслюють прості лінії та прямі кути чола. Організація внутрішнього простору отримала нові риси колективізації побуту: в нижньому поверсі спільні печі та пральні; вбиральні та ванни влаштовано спільні на декілька помешкань по окремих поверхах. Також наявні спільні кімнати для дітей та червоні кутки [8].

У 1930-31 рр. за проектом В.М. Рикова та М.А. Ваксмана було збудовано перший вінницький звуковий кінотеатр ім. М. Коцюбинського (Рис. 7, 8), якому були притаманні характерні риси конструктивізму: строгість, лаконічність, геометризм та монолітність зовнішнього вигляду. В повоєнні роки реконструйований та розширений, із повною зміною рішення на неокласичне [4].

Рис. 7. Перший проект кінотеатру ім. М. Коцюбинського, вул. Соборна, 52. [11]

Рис. 8. Кінотеатр ім. М. Коцюбинського, вул. Соборна, 52. Фото 1931р. [11]

Засоби нової архітектури знаходили найліпше втілення в архітектурі виробничих споруд. У 1920-1930 рр. збудовано сірчано-кислотний цех суперфосфатного заводу, м'ясокомбінат, державна швейна фабрика, кондитерська фабрика, плодозавод, паротурбінна електростанція та інші [10].

У цей час активно впорядковується міський простір. Так у 1934 р. був затверджений проект генерального плану Вінниці, що розробила група проектувальників під керівництвом архітектора А.Д. Гуровича харківської філії «Діпромисто». Вулиця Леніна (нині вул. Соборна) перетворилась з містечкової вулиці зі сквером посередині на широкий проспект, забудований чотирьох- та п'ятиповерховими будівлями. За період 1931-35 рр. була забудована одна із найкращих вулиць міста – вул. Дзержинського (сучасна вул. Театральна). За проектом також передбачалась організація нових скверів та парків. Так у 1936 р. було створено Центральний парк культури і відпочинку ім. Горького, площею у 29 га. На околицях міста, де велося інтенсивне індивідуальне будівництво, були прокладені забруковані дороги, проведено водогін та електроосвітлення [12].

Стиль радянської архітектури, що формувався в 1930-х роках зазнав найрізноманітнішого впливу. Разом із авангардним направленням, що пропагував ідеї функціональності та утилітарності, зберігається тенденція до відродження класицизму в нових формах тоталітарної держави. А в кінці 1930-х років новаторські ідеї конструктивізму піддавалися різкій критиці, що призшидило перехід до неокласичного стилю, який ще називався «сталінський ампір» [1].

Велична будівля Будинку організацій (1936-41, 1946-49 рр.) по вул. Соборній, 70,72, є прикладом неокласичної архітектури (нині будівля Вінницької облради та облдержадміністрації). Адміністративний будинок, що став однією з доміант правобережного міста, будували за проектом та консультацією П. Ф. Альошина архітекторами С. І. Рабіним, Л. О. Черленіовським. Модернізований «великий» іонічний ордер, у якому вирішено архітектоніку фасадів, являє шість колон на три поверхи півкруглого ризаліту і ритм відповідних пілястр бічних прямокутних ризалітів, фланкуючих кутову форму та півкруглий ганок. Великий кутовий об'єм завершено напівсферичним куполом півкруглого ризаліту із головним входом, має чотири основні поверхи, п'ять рівнів (включно з рівнем балкону-антресолю у верхній залі засідань), просторий підвал із початковими функціями бомбосховища [4] (Рис. 9).

*Рис. 9. Будівля Вінницької облрада та облдержадміністрація, вул. Соборній, 70,72.
Фото автора 2016р.*

Також у неокласичному стилі було побудовано медичне містечко по вул. Пирогова: терапевтичний корпус (архітектор В.М. Юрих) та морфологічний корпус (архітектор Р.Г. Балабан). З окремих споруд цього періоду слід зазначити обласну бібліотеку споруджену на проспекті Леніна (сучасна вул. Соборна), п'ятиповерховий житловий будинок облвиконкому, стаціонар обласної лікувальної комісії та ін. Одночасно реконструювалися та надбудовувалися старі будівлі [12].

Усі вище зазначені споруди повною мірою відбивають розмаїття стилістичних пошуків і напрямків тогочасної архітектури. У забудові Вінниці в цей період брали участь професор М.О. Шехонін, Р.Г. Балабан, В.Л. Фельдман, В.М. Юрих, М.А. Ваксман, М.Б. Біндер, С.І. Рабін та ін.

Висновки

1. Проведено дослідження архітектурно-містобудівного розвитку центральної частини м. Вінниці кінця XIX початку XX століть, який вирізняється високою динамічністю та певною хаотичністю, що виникла в результаті кардинальних змін у планувальній та архітектурно-

просторовій структурі міста. Були проаналізовані унікальні архітектурні твори XIX-XX століть з метою виявлення їх стилістичних особливостей, рис і композиційних прийомів.

2. На основі проведеного дослідження можна виділити три основні періоди розвитку архітектури центральної частини Вінниці кінця XIX початку XX століть: перший період розвитку архітектури – 1870-1900 рр.; другий період розвитку архітектури – 1900 - 1920 рр.; третій період розвитку архітектури – 1920 - 1930 рр.

3. Характерною особливістю періоду кінці XIX ст. є тенденція до впорядкування планувальної структури міста; збільшення кількості кам'яних будинків; пошуків яскравих індивідуальних стильових вирішень.

4. Другий період розвитку, характеризується великими обсягами будівництва та сталим розвитком промисловості та економіки, що перетворило місто на значний адміністративний, культурний та торговельний центр. В архітектурно-планувальному вирішенні характерною рисою є прагнення до індивідуалізації, що веде до появи безлічі нових об'єктів, різних за призначенням (громадських, промислових, житлових і навчальних) і різноманітних за стильовими характеристиками.

5. Розвиток вінницької архітектури до середини XX ст. відзначається зростанням історизму і традиціоналізму, що прийшов на заміну конструктивізму. Суттєво змінюється панорама міста, стають виразними силуети вулиць, збагачується пластика фасадів, все частіше проявляється прямий зв'язок з традиційними формами в архітектурі державних та громадських будівель, які формують нове містобудівне середовище.

6. Теоретичне осмислення результатів проведеного узагальнюючого дослідження архітектури Вінниці кінця XIX початку XX століть дозволило виявити особливості процесу архітектурно-планувального розвитку міста в цілому.

1. *Історія української архітектури* / Ю. С. Асєєв, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін.; За ред. В. І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с., іл. 2. Денисова Л. М. Місто зі скромною приналежністю / Загородня Л. М. // *Архітектурна Вінниця: час, простір, особистості. Альманах.* – Вінниця: ПП «ПРАДА АРТ», 2012. – №4. – С. 15-33. 3. Малаков Д. В. *По Брацлавщині (от Винницы до Тульчина)* / Д. В. Малаков – Москва: «Искусство», 1982. – 175 с. 4. *Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця* / ред. кол. тому Зводу пам'яток іст. та культ. України у Вінницькій обл. : Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. М. Василюк (заст. Гол. ред.), К. І. Висоцька [та ін.] ; автор. колектив: А. В. Войнаровський, С. Д. Гальчак, С. О. Гусєв [та ін.] ; упоряд. : Ю. А. Зінько, А. М. Подоліний. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 224 с., іл. 5. *Паспорт пам'ятки архітектури XIX ст. Приміщення реального училища в м. Вінниці по вул. Соборній, 87 (торгово-економічний інститут).* 1999р. // ДАВО, Ф. Р-4510, Оп. 1, Спр. 767. 6. Царенко С. Г. *Звезда Григория Артынова – первого городского архитектора* / С. Г. Царенко, Е. В. Солейко – Винница : Нова Книга, 2012. – 320с. 7. *Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. I XIX – початок XX ст.* – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 720с.: іл. (Серія “Подільська старовина”). 8. Бируля О. В. *Архітектурна історія Вінниці* / О. В. Бируля – Вінниця: Державна друкарня ім. Леніна, 1930. – 70 с. 9. Єсюнін С. М. *Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія* / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – 336 с., іл. 10. *Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область* / АН УРСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії; редкол.: Олійник А. Ф. (голова) та ін. – Харків: Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 1972. – 778 с. 11. *Проект кінотеатра в Вінниці на 700 чел. 1929р.* // ДАВО, Ф. Р-968, Оп. 1, Спр. 36. 12. *Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл* / За ред. Вечерського В. В.; Відп. за вип. Сердюк О. М. – К., 2011. – 276 с.; 136 іл. (Науково-дослідний інститут пам'яток охоронних досліджень).